

Buchbesprechungen

Berna de Boer / Birgit Lijmbach: Nederlands op niveau. Methode NT2 voor hoogopgeleide anderstaligen. Bussum: Coutinho 2007. 284 blz, € 39,90.

Nederlands op niveau is het langverwachte vervolg op *Nederlands in actie*. Net als haar voorganger is *Nederlands op niveau* een gevarieerde, speels opgezette methode die de leerder de vier vaardigheden bijbrengt door middel van gevarieerde, interessante opdrachten. Een methode voor iedereen die op hoger niveau en op interactieve wijze met het Nederlands aan de slag wil.

Het doel van het boek, zoals dat geformuleerd is in de docentenhandleiding, is *het stimuleren en activeren van de leerder om het Nederlands op niveau B2 van het Europees referentiekader te gaan beheersen*. De methode gaat daarbij sterk uit van een actieve houding en een hoge mate van zelfstandigheid van de leerder. *Nederlands op niveau*, dat specifiek gericht is op hoogopgeleiden, biedt daarvoor een groot en gevarieerd aantal handvatten. Omdat de methode een actieve leerdersrol verwacht, waarin het samen leren met medecursisten en met de docent voorop worden gesteld, is het minder geschikt voor zelfstudie. Het boek leidt op van niveau B1 naar B2 van het Europees referentiekader en verwacht daarmee een gedegen voorkennis. Hoewel het een vervolg is van *Nederlands in actie*, is het onafhankelijk daarvan te gebruiken.

Als doelpubliek worden zowel NT2 als NVT-cursisten genoemd, waarbij moet worden opgemerkt dat het boek op Nederland en de Nederlandse samenleving gericht is – aan Vlaamse tekstfragmenten of televisie-uitzendingen wordt geen aandacht besteed.

Nederlands op niveau bestaat uit verschillende elementen: Het 284 pagina's tellende boek, de begeleidende Cd-rom met televisiefragmenten, een website met extra oefeningen en een digitale docentenhandleiding in Pdf-formaat. Het boek vormt daarbij het belangrijkste element. Het is opgebouwd uit verschillende hoofdstukken, die geordend zijn rond een aantal thema's zoals *positief*, *ongelooflijk* en *kritisch*. De thema's en de teksten zijn goed gekozen; ze zijn actueel, bieden steeds mogelijkheid tot discussie en hebben vaak een interessante achtergrond waardoor de student meer leert over Nederland en de Nederlandse cultuur, zoals in het artikel over de inburgeringstoets of Aletta Jacobs. In elk hoofdstuk vormen deze verschillende authentieke teksten (onder andere krantenartikels, interviews, handleidingen en literatuurfragmenten) de basis van de oefeningen, waarin zowel vocabulaire en grammatica als de vaardigheden de revue passeren.

De opdrachten zijn uitdagend geformuleerd en geven de leerder de mogelijkheid om constructief, actief en coöperatief met de leerstof om te gaan: Er worden veel mogelijkheden tot eigen initiatief gegeven (bijvoorbeeld: *Reageer op de stelling "De krant wordt overbodig"*.) Dit betekent ook dat de student zelf en vaak samen met anderen actief met de stof aan de gang moet gaan om het maximale effect eruit te halen. De teksten bijvoorbeeld bieden de mogelijkheid tot verwerving van nieuw vocabulaire aan, zonder dat het boek voorschrijft welke woorden absoluut gekend moeten zijn en welke er optioneel zijn. Hier heeft de leerder, samen met de docent, een eigen keuze. Door deze opzet kunnen er makkelijk elementen uit de methode worden weggelaten, aangevuld of aangepast, al naargelang de behoeftes van de cursist. Dat maakt dat *Nederlands op niveau* heel veel differentiatiemogelijkheden biedt.

Grammatica wordt telkens ondersteunend bij de teksten en de opdrachten aangeboden. De aangeboden stof is zeer functioneel en wordt, net als het vocabulaire bij de teksten, voornamelijk met behulp van duidelijke voorbeelden toegelicht. Deze opbouw laat een socratische leermethode toe, hoewel er ook een verbale uitleg van de regels in de bijlage achterin het boek te vinden is. De opdrachten die bij de grammaticale items horen, zijn voornamelijk communicatief en praktisch opgebouwd: Consolideringsoefeningen om bijvoorbeeld een nieuwe constructie in te prenten, zijn er nauwelijks. Hier zou de docent wat extra materiaal kunnen aanbieden.

De vier vaardigheden zijn bijzonder goed vertegenwoordigd in het boek door gevarieerde verwerkingsopdrachten bij de luister- en leesfragmenten en allerlei communicatief gerichte schrijf- en spreekopdrachten als *Schrijf een wervende uitnodigingsbrief voor de tentoonstelling van Escher* of *Wat zeg je in volgende situaties?* In deze opdrachten moet de eerder geleerde woordenschat en grammatica vaak worden toegepast, maar ze bieden de studenten ook mogelijkheden om alternatieve constructies te gebruiken.

De DVD bevat een selectie uit Nederlandse televisieprogramma's uit 2005 en 2006 van de openbare omroepen over gevarieerde thema's. De thema's van deze fragmenten zijn evenals die van de leesteksten uit het boek interessant, uitdagend en nooit geda-teerd. Ze kunnen worden ingezet als luisteroefening en als aanleiding voor discussies.

De pdf-handleiding voor de docent kan worden aangevraagd via de site www.coutinho.nl/non en bestaat uit vier delen: Het eerste deel betreft een theoretische inleiding waarin nader wordt ingegaan op de taalmethode en de onderdelen uit *Nederlands op niveau*, alsmede een bronvermelding. In het tweede en langste deel wordt per hoofdstuk extra informatie en tips gegeven. Hierin staan bijvoorbeeld extra ideeën voor het bespreken van de oefeningen, maar ook extra grammaticale uitleg en verklaringen van het vocabulaire uit de teksten, die extra differentiatiemogelijkheden bieden aan de docent. In dit deel staan ook de transcripten van de DVD-fragmenten.

In het derde en het vierde deel staan respectievelijk kopieerbladen en toetsen per hoofdstuk. De toetsen zijn voornamelijk overhorend; het afvragen van de leerstof zonder deze te integreren in de vier vaardigheden staat centraal. De schrijfopdrachten zijn erg beknopt opgesteld en geven geen eisen wat betreft vorm, tevens mist het communicatieve aspect. De opdracht bij hoofdstuk 3, waarvan het thema *positief* is, is bijvoorbeeld: *Schrijf een tekst bij een van de volgende titels: "Een positief gebaar" of "Positief denken: kun je dat leren". Je tekst moet 75/100 woorden bevatten. Gebruik in je tekst de volgende woorden: "desnoods/dankzij"*. Op niveau bijna-B2 mag er meer van de studenten verwacht worden en de communicatieve aanpak uit het boek zou ook in de toets kunnen worden doorgevoerd.

Op de website www.coutinho.nl/non tenslotte, worden extra vocabulaire- en grammaticaoefeningen aangeboden, alsmede een aantal extra luisterfragmenten met vragen. Deze zijn zeer geschikt om zelfstandig door de student te worden gedaan.

Nederlands op niveau vereist gemotiveerde, actieve studenten die niet op hapklare brokstukken lesmateriaal zitten te wachten maar zelf proactief met Nederlands aan de slag willen en zelf een constructieve rol in hun taalverwervingsproces willen spelen. Voor elke docent die zulke studenten begeleidt is *Nederlands op niveau* een absolute aanrader - hetzij als basismethode, hetzij als een leerboek vol bruikbare materialen en ideeën.

Keulen

Anouk Bogaert

Marian Goossens / An Wouters: Doe wat met grammatica! Nederlands voor anderstaligen: een gids. Antwerpen: Standaard 2007. 200 blz., € 18,95.

Nederlands voor anderstaligen: oefenboek 1. Antwerpen: Standaard 2007. 174 blz., € 15,00.

Nederlands voor anderstaligen: oefenboek 2. Antwerpen: Standaard 2007. 190 blz., € 15,00.

Voor de leerders van het Nederlands die hun grammaticale vaardigheden willen verbeteren, is nu de methode *Doe wat met grammatica!* verkrijgbaar. Deze werkmethode is door de auteurs An Wouters en Marian Goossens – zij zette de website margoo.be met ruim 1300 oefeningen voor anderstaligen op – ontwikkeld vanuit hun jarenlange ervaringen als NT2-docentes. Zij merkten dat veel van hun taalleerders een grote behoefte hebben aan een grondige en praktische methode om de grammatica van het Nederlands onder de knie te krijgen. *Doe wat met grammatica!* bestaat daarom uit drie delen: een gids waarin de theorie met duidelijke regels wordt aangeboden, en twee oefenboeken met een groot aantal mogelijkheden om de regels in praktijk te brengen.

De gids presenteert de theorie in twintig thematische hoofdstukken met aan het einde een lijst met sterke, onregelmatige en gemengde werkwoorden en een overzicht van de belangrijkste grammaticale termen in het Nederlands, Frans, Engels, Duits, Spaans en Italiaans. De eerste hoofdstukken beginnen met de woordsoorten zoals het lidwoord, het substantief en het adjectief en de gids eindigt met het passief en een hoofdstuk over enkelvoudige en samengestelde zinnen. Bij de grammaticaregels staan vaak veel voorbeelden om de theorie te verduidelijken. Daarnaast besteden de auteurs bij de uitleg van de regels veel aandacht aan idiomatische en vaste uitdrukkingen in het Nederlands, zoals bijvoorbeeld de idiomatische constructies met 'er', de belangrijkste functies van het woordje 'het', de vele mogelijke werkwoordconstructies met infinitief (al dan niet gecombineerd met 'te') en de werkwoorden die met een vast voorzetsel voorkomen. Kortom, allemaal onderwerpen die bij anderstaligen vaak problemen opleveren. De methode gebruikt bij de uitleg van bepaalde regels labels als 'schrijftaal', 'spreektaal' of 'formeel' maar beperkt dit zeer, waardoor het overzicht op een prettige manier algemeen blijft.

Behalve grammaticaregels biedt de gids veel extra informatie die voor anderstaligen nuttig en interessant is. Dit varieert van enkele morfologische regels voor woordenschatuitbreiding (in de hoofdstukken over het substantief en het adjectief), een opsomming van bijwoorden in semantische categorieën, de verschillende gebruikswijzen van de werkwoorden 'doen' en 'maken' en tips met betrekking tot het passiefgebruik in het Nederlands. De opsomming van deze extra aspecten heeft soms tot gevolg dat de overzichtelijkheid van de grammaticaregels in het geding komt. Daarnaast vallen een klein aantal theoretische onregelmatigheden op, zoals bij de benoeming van de woordsoorten in de hoofdstukken over het adjectief en het bijwoord. Een ander punt is dat de klankleer en spelling niet als apart thema worden behandeld, maar steeds met de bijbehorende onderwerpen geïntegreerd zijn. Op de keuze voor dit systeem is in principe niets aan te merken zolang het maar consequent wordt doorgevoerd. Dit is echter niet altijd het geval: bij veel onderwerpen geeft een pictogram het spellingprobleem aan, in een enkel geval wordt een spellingvariant als extra categorie binnen de regels aangegeven en soms leidt een zinnetje binnen de lopende tekst de bijzonderheden in. Daartegenover staat wederom dat de auteurs op een aantal bijzonderheden in de spelling en uitspraak ingaan: in het hoofdstuk over telwoorden worden zowel de breuken en decimalen als de tijd en datum uitgebreid beschreven. Hierdoor komen in

de gids veel thema's aan bod, die juist voor anderstaligen niet altijd vanzelfsprekend zijn.

Het uitgangspunt van de methode is dat de leerder een goede beheersing van de grammatica kan bereiken door de regels in praktijk te brengen. De twee oefenboeken bieden dan ook een groot aantal afwisselende oefeningen op verschillende niveaus: oefenboek 1 bevat oefeningen voor beginners tot halfgevoorderden en oefenboek 2 is voor de halfgevoorderde tot ervaren taalleerders bedoeld. De oefeningen worden in verschillende werkvormen aangeboden. Er zijn invuloefeningen (zowel als samenhangende teksten als in tabelvorm), combineeroefeningen, herschrijfoefeningen en schrijven/of spreekoefeningen waarbij de student zijn eigen creativiteit kan gebruiken. Bij de samenstelling van opdrachten is erop gelet dat niet alleen de vorm afwisselend is, maar ook de inhoud. Veel oefeningen zijn als samenhangende tekst opgezet en beschrijven uiteenlopende situaties en contexten: er zijn informatieve teksten over verscheidene onderwerpen, recepten, leefregels, raadseltjes, sprookjes, politierapporten en krantenberichtjes over van alles en nog wat, zoals bijvoorbeeld gezondheid, de werkvloer en beroemdheden. Het gebruik van authentiek taalmateriaal en hier en daar een illustratie of foto maken de oefening ook optisch aansprekend. De oefeningen sluiten over het algemeen goed aan bij de theorie in de gids en besteden veel aandacht aan idiomatische uitdrukkingen, spreekwoorden en vaste woordcombinaties als werkwoord-voorzetselcombinaties.

Achteraan in de oefenboeken bevindt zich een correctiesleutel waardoor de taalleerder de methode ook voor zelfstudie kan gebruiken. Voor beginners zonder enige voorkennis betekent dit dat ze tenminste de basisregels van de Nederlandse spelling moeten kennen en een goede kennis van grammaticale begrippen nodig hebben om de regels in de gids te kunnen begrijpen en daarna toe te passen in het praktische deel. Voor de gevorderde student is het grootste deel van de oefeningen – evenals het theoretische deel in de gids – zeer geschikt voor zelfstudie. Bij de zogenoemde creatieve oefeningen, waarvoor geen correctiesleutel gegeven is, zou begeleiding door een docent(e) evenwel zinvol kunnen zijn. Omdat er ook in de oefeningen veel idiomatische uitdrukkingen of vaste woordcombinaties voorkomen, die niet allemaal in het theoretische deel zijn opgenomen, is aanvullende uitleg – zo is in de praktijk gebleken – soms nog noodzakelijk. Dat neemt echter niet weg dat deze methode wel degelijk geschikt is voor de gemotiveerde taalleerder, die zelf aan het werk wil gaan met grammatica.

De belangrijkste doelstelling van deze praktijkgerichte methode is aan de slag gaan met grammatica, en in deze opzet zijn de auteurs goed geslaagd. *Doe wat met grammatica!* biedt een praktijkgericht grammaticaboek en twee sterk opgezette oefenboeken om de regels in praktijk te brengen. Door deze opzet is de werkmethode goed als aanvulling op verschillende – communicatieve – leermethoden te gebruiken en een aanrader voor docenten en taalleerders die meer aandacht aan de Nederlandse grammatica willen besteden.

Münster

Ingeborg Harmes

Matthias Hüning e.a. (red.): Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin. Leiden: SNL 2006. 290 S., €29,50. (SNL-reeks 15)

Im Jahr 1956 erschien in Den Haag das Buch *Nederlands tussen Duits en Engels* des niederländischen Sprachwissenschaftlers Coenraad B. van Haeringen (1892-1983). Van Haeringen kam aufgrund des Vergleichs der drei westgermanischen Sprachen zu dem Ergebnis, „dat het Nederlands [...] het midden houdt tussen het Engels en het Duits, en op sommige punten over het midden staat naar de kant van het Engels“, ging aber auch davon aus, dass sich Niederländisch, Englisch und Deutsch weiter voneinander entfernen würden (Van Haeringen 1956:74).

Rund ein halbes Jahrhundert nach Van Haeringens Publikation fand an der Freien Universität Berlin ein Workshop zum Sprachvergleich statt, dessen Vorträge im vorliegenden Band zusammengestellt sind. Unter der Redaktion von M. Hüning, U. Vogl, T. van der Wouden und A. Verhagen, die auch das Vorwort verfasst haben, werden auf 290 Seiten 14 Beiträge sowohl intra- als auch extramuraler Niederlandisten (und Germanisten) vorgestellt.

Viele Aufsätze beziehen sich auf morphologische Aspekte, beispielsweise die Adjektivflexion, Pluralbildung; aber auch auf semantisch-lexikalische bzw. syntaktische und prosodisch-rhythmische Phänomene wird eingegangen. In den meisten Beiträgen werden wie bei Van Haeringen die drei westgermanischen Sprachen Niederländisch, Deutsch und Englisch verglichen. In einigen Aufsätzen ist der Vergleich allerdings auf die deutsche und die niederländische Sprache beschränkt bzw. auf die skandinavischen Sprachen ausgeweitet. Sowohl diachrone als auch synchrone Analysen sind vertreten.

Mit starkem Bezug zu den Studien von Van Haeringen gibt Reinier Salverda (University College London; Fryske Akademy) klar strukturiert eine diachrone und synchrone Übersicht zu den starken Verben. Salverda vergleicht die beiden umfassendsten modernen Grammatiken, ANS 1997 und Klooster 2001, mit Van Haeringens Ausführungen (1940/1950/1956). Während die ANS nur regelmäßige und unregelmäßige Verben unterscheidet, unterteilt Klooster 2001 drei Kategorien: schwache, starke und unregelmäßige Verben. Die schwache Flexion weist die Suffigierung von *-de* bzw. *-te*, die starke einen regelmäßigen Wechsel des Stammvokals (Ablaut) auf; als unregelmäßig sind solche Verben zu bezeichnen, die neben einem Vokalwechsel auch Konsonantenwechsel aufweisen (*denken* - *dachte* - *gedacht*). Gegenüber Van Haeringen kommt Salverda zu dem Schluss, dass das Niederländische bezüglich der starken Verben keine Mittelstellung zwischen dem Englischen und dem Deutschen aufweist, sondern deutlich zur deutschen Seite tendiert. Dabei stellt er fest, dass das System der starken Verben auch im 21. Jahrhundert noch immer stabil ist und sich keine eindeutige Verschiebung von stark zu schwach feststellen lässt (S. 179).

Auch Sebastian Kürschner (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) basiert seine synchrone Analyse zur Komplexität der Pluralmorpheme auf die Ausführungen von Van Haeringen (1956). In seinem sehr dicht, fast zu komplex gestalteten Beitrag, versucht Kürschner neben einer Beschreibung der verschiedenen Pluralbildungsmöglichkeiten (Suffigierung mit verschiedenen Allomorphen und Umlaut) eine Erklärung für die Distribution bei der Verwendung der Allomorphe für das Niederländische, Deutsche und Englische zu geben. So wird im Englischen die Form des Morphems ([ɪz], [z] oder [s]) durch den Auslaut des Stammes bestimmt. Für das Niederländische und Deutsche gilt jedoch, dass die Form des Pluralmorphems auch durch andere Aspekte wie Prosodie, morphologische und semantische Struktur des Basis-

wortes gesteuert wird (S. 110 ff.). Im Vergleich der drei Sprachen weist das Deutsche die höchste Anzahl an Allomorphen auf und kennt eine redundante Markierung des Plurals, das Niederländische wiederum zeichnet sich durch die stärkste Variation bei der Verwendung der Allomorphe aus (S. 119 f.). Insgesamt sieht Kürschner Van Haeringens These, dass das Niederländische in Bezug auf die nominale Pluralbildung eine Mittelposition zwischen Deutsch und Englisch einnimmt, durch seine eigene Analyse anhand multidimensionaler Faktoren (S. 120) bestätigt.

Ohne konkreten Bezug zu Van Haeringen untersucht Freek Van de Velde (KU Leuven) in seinem Aufsatz zur Exaptation die Adjektivflexion im Niederländischen, Deutschen und Englischen und versucht, durch eine diachrone Analyse eine Erklärung für die unterschiedlichen Formen in den drei Sprachen zu finden. Als Exaptation bezeichnet er eine Art morphologisches Recycling, bei dem überflüssig gewordene Flexionsreste eine neue sprachliche Funktion erhalten (S. 47). Van de Velde stellt für das Protogermanische die These auf, dass die schwache Flexion aus einem Derivationsmorphem entstanden ist, dieses Morphem dann eingesetzt wurde, um klassifizierende Bestimmungen von qualifizierenden zu unterscheiden (S. 57 ff.). Nach der Entwicklung der Artikel in einer späteren Phase des Protogermanischen wird die Definitheit durch Determinatoren und nicht mehr durch die Adjektivflexion angezeigt. Der überflüssig gewordene Formunterschied führt in den drei germanischen Sprachen zu unterschiedlichen Entwicklungen: Im Englischen wird der Formunterschied aufgehoben und nur die unflektierte Form bleibt übrig. Im Niederländischen bleiben beide Formen ohne deutlichen Funktionsunterschied erhalten; die flektierte Form wird dabei als default-Variante verwendet, während die unflektierte Form nur für indefinite Neutra im Singular eingesetzt wird (S. 47). Im Deutschen erhält die Flexion eine neue Funktion, nämlich als Kasusmarkierung, sodass hier von Exaptation gesprochen werden kann (S. 60).

Ein methodisch völlig anderer Ansatz bildet den Ausgangspunkt für die synchrone Studie von Anneke Neijt (Radboud Universiteit Nijmegen) zu Rhythmus und Betonung im Niederländischen, Deutschen und Englischen. Neijt stellt die Ergebnisse einer Corpusanalyse (CELEX-Corpus) und einer Befragung von rund 40 Probanden vor. Für diese empirische Studie wurden den Probanden sog. Pseudowörter mit unterschiedlichen Betonungsvarianten zur Beurteilung vorgelegt (z.B. *Sodawett*, *facodathay* als deutsches bzw. englisches Wort). Die Analyse der Befragung zeigt, dass die Länge des Wortes Einfluss auf die Betonung hat. Darüber hinaus schlägt die Autorin vor, einen Unterschied zwischen Betonung und Silbengewicht auf der einen, und Rhythmus und Prosodie auf der anderen Seite vorzunehmen und diese als unabhängige Größen zu bewerten. Als Beispiel führt Neijt die Zahlenkombination 612048, bei der jede einzelne Zahl eine Betonung aufweist; als Telefonnummer ausgesprochen erhält die Zahlenfolge eine Rhythmus, entweder zwei Amphibrachen (U-/-U-) als 612 - 048 ausgesprochen oder drei Jamben (U-/U-/U-) als 61 - 20 - 48 ausgesprochen (S.132). Laut Neijt kann der Faktor Rhythmus auch die Verwendung von Fugenelementen erklären; so liegt bei *blōemēnbāk* mit Schwa eine bessere rhythmische Struktur vor als bei *blōemb[ICE?]k*, während die Varianten *blōemb[ICE?]kōntwērp* und *blōemēnbākōntwērp* beide wohlgeformt sind.

Unter Einbeziehung des Schwedischen bespricht Torsten Leuschner (Universität Gent; Germanistik) Kurzwörter. Leuschner stellt zunächst die Frage, inwieweit Kurzwörter überhaupt der Morphologie zugerechnet werden können. Seines Erachtens gehört die Kurzwortbildung in den Bereich der marginalen Morphologie (S. 145). Neben dieser Diskussion erschweren terminologische Unterschiede zwischen den einzel-

nen Sprachen den interlingualen Vergleich (*afkorting* ≠ *Abkürzung* etc.). Leuschner führt fünf Kriterien für die prototypische Analyse der Kurzwortbildung im Vergleich an: Sind die Kurzwörter einsilbig oder mehrsilbig strukturiert, findet eine phonologische Anpassung hinsichtlich des Basiswortes statt, werden die Kurzwörter flektiert, ändern sie ihr Genus, welche Wortarten eignen sich besonders zur Kurzwortbildung (S. 150 f.)? Im Vergleich zeigt sich, dass deutsche und niederländische Kurzwörter in 80 % der Fälle aus zwei Silben aufgebaut sind, während das Englische und das Schwedische einsilbige Kurzwörter bevorzugen. Im Gegensatz zum Schwedischen, das auch Kurzwörter von Adjektiven und Verben aufweist, bilden in den drei anderen Sprachen Nomen die Basis für die Kurzwortbildung. Leuschner geht davon aus, dass eine Ausweitung des Vergleichs auf alle germanischen und nicht nur auf die westgermanischen wie bei Van Haeringen wertvolle Ergebnisse liefern wird. Außerdem stellt er die Hypothese auf, dass das Niederländische hinsichtlich der Eigenschaften einer Akzent- bzw. Silbensprache eine Mittelstellung zwischen dem Deutschen und Schwedischen einnimmt (S. 158).

Der vorliegende Band zeigt, wie vielseitig die kontrastive Linguistik forscht und dass der interlinguale Vergleich auch ein halbes Jahrhundert nach Van Haeringen außerordentlich interessante Ergebnisse auf den verschiedensten linguistischen Gebieten liefert.

Duisburg-Essen

Ute K. Boonen

Horst Lademacher, Phönix aus der Asche? Politik und Kultur der niederländischen Republik im Europa des 17. Jahrhunderts. Münster etc.: Waxmann 2007 (Studien zur Geschichte und Kultur Nord-Westeuropas, Bd. 16). 798 S., kart., € 59,00.

Horst Lademacher hat im Jahre 2006 eine umfassende kulturhistorische Studie zum „Goldenen Zeitalter“ der Niederlande veröffentlicht. Betrachtet man seine zahlreichen Publikationen zum Themenkomplex der niederländischen Geschichte (etwa *Geschichte der Niederlande. Politik, Verfassung, Wirtschaft* 1983 und *Die Niederlande: politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung* 1993), so bietet dieses Buch erstmals eine Darstellung der frühneuzeitlichen niederländischen Vergangenheit in ihrer politischen, wirtschaftlichen, religiösen, künstlerischen und naturwissenschaftlichen Totalität, eben eine „Kulturgeschichte“ der Niederländischen Republik im siebzehnten Jahrhundert.

In 13 Kapiteln behandelt Lademacher die Verwurzelung der niederländischen Historie in der burgundischen Kultur (I.), die Wahrnehmung der „Lage Landen“ im Urteil zeitgenössischer Reisender (II.), die „Konstitutionelle Eigenart und politische Kultur“ der Niederländischen Republik (III.), die problematische Frage des Krieges und seiner völkerrechtlichen Einbettung (IV. und V.), die koloniale Expansion (VI.), die Religiosität und das Toleranzproblem (VII.), das Bildungswesen mit Schulen und Universitäten (VIII.), Sprache und Literatur (IX.), Bildende Kunst (X.), die Naturwissenschaften (XI.), den Einfluss der Niederlande in den deutschen Territorien (XII.) sowie den politischen und kulturellen Wandel in der Republik und ihrer europäischen Wahrnehmung zu Ende des siebzehnten Jahrhunderts (XIII.).

Lademachers Kulturkonzept orientiert sich offensichtlich nicht an den anthropologischen Ansätzen, die in den letzten Jahrzehnten die Kulturgeschichte zu dominieren scheinen. Es geht ihm vielmehr darum, in ähnlicher Hinsicht wie Jakob Burckhardt,

Kultur im Rahmen ihrer politischen und religiösen „Bedingtheit“ als ein großes Ganzes zu beschreiben, als „Ausdruck der Spontaneität, der naiven Schöpferkraft, die sich in Kunst und Wissenschaft, dem höchsten Vermögen des menschlichen Geistes [äußert, B.N.], soweit er sich von Zweckgebundenheit und materiellen Antrieben zu lösen vermag, daß sie als Ausdruck der Freiheit des Menschen erscheint“ (S. 34). Entgegen der gelegentlich wohl überstrapazierten Bestrebung, Transkulturalität im europäischen bzw. mondialen Kontext zu betonen, ist es Lademacher darum zu tun, sehr wohl einen kulturellen, wenn man will nationalen Zusammenhang der frühneuzeitlichen Niederlande auszumachen, der dann in einen europäischen Rahmen gestellt wird. Nationale und europäische Identität beeinflussen sich, wie könnte es anders sein, wechselseitig. Lademachers Schlussfolgerung deckt sich mit den Eindrücken der Zeitgenossen, deren Affinität zum europäischen Bildungskanon sie keineswegs daran hinderte, den Aufbau ihres Staates mit einer nationalen Entwicklung von Sprache, Kultur und Religion in Einklang zu sehen. Dies wurde 2008 auf literarischem Gebiet auch durch die Studie von Smits-Veldt und Porteman (*Een nieuw vaderland voor de muzen 1560–1700*) eindrucksvoll unterstrichen.

Ferner soll hier auch die eindeutig von Lademacher betonte europapolitische Stoßrichtung des Buches nicht unerwähnt bleiben (vgl. S. 53–55). In kritischer Auseinandersetzung mit anderen kulturhistorischen Projekten, wie etwa der Reihe *Nederlandse Cultuur in Europese context* (diese so genannte IJkpunt-Forschung wurde 2001 abgeschlossen, vgl. Fokkema/Grijzenhout *Nederlandse cultuur in Europese context. Deel 5, 1650–2000*) will seine Studie „in einer etwas erweiterten Form den europäischen Vergleich anregen, sie will etwas mehr an Vergleich einbringen, als es bis dato geschehen ist“ (S. 53). Jacques Delors ironische Frage, wer sich schon in einen europäischen Binnenmarkt verliebe, wird zitiert, um auf die große Wichtigkeit der Herausbildung einer „europäischen Kulturpolitik, die auf das Bewusstsein kultureller Gemeinschaft zielt“ hinzuweisen (S. 55). Die gesellschaftlichen Entwicklungen innerhalb der Niederlande und der Europäischen Union in den letzten Jahren lassen diesen Ansatz unbedingt als wissenschaftspolitische Notwendigkeit erscheinen.

Im Rahmen dieser Rezension ist es nicht möglich, Lademachers 800-seitiges Buch in Gänze zu besprechen. Daher werde ich mich auf einige Anmerkungen aus Sicht des Literaturwissenschaftlers zum Kapitel IX.: „Sprache und Literatur“ beschränken. Es ist es zu bedauern, dass Lademacher hinsichtlich der niederländischen Literatur des 17. Jahrhunderts scheinbar vor allem den Topos der „Bürgerlichkeit“ ausgearbeitet hat (vgl. das Resümee auf S. 569). Sein Urteil fasst er in dem Satz zusammen: „Und doch will es scheinen, als ob diese literarische Kunst nicht wirklich über den Rahmen der eigenen politisch-gesellschaftlichen Bedingungen hinausreichen können – das heißt: Welthandel gewiß, Weltliteratur keineswegs“ (S. 568). In diesem Falle wäre es wünschenswerter gewesen, das niederländische Schrifttum als „Renaissanceliteratur“ mit seinen zahlreichen Querverbindungen nicht nur zu den antiken Quellen, sondern auch zu Vorläufern bzw. Zeitgenossen anderer europäischer Literaturen wirklich ernst zu nehmen. Zumal es – blickt man auf die Verlagsproduktion in der Republik und die politischen, religiösen und naturwissenschaftlichen Beziehungen und Interessen zahlreicher Autoren – in einen kulturellen Rahmen von wahrhaft internationaler Ausstrahlung eingebettet ist. Das Postulat von der Abwesenheit der Utopie in Form der arkadischen Literatur, das Lademacher für die nördlichen Niederlande als Ausdruck des Bezuges der Literatur „zur bürgerlich geprägten Realität“ formuliert (S.570), lässt sich jedenfalls keineswegs aufrecht erhalten: Ausgerechnet Jacob Cats – in Lademachers Augen der Anti-Utopist schlechthin – übt sich mit seiner *Koningklyke*

herderin *Aspasia* (ca. 1644) erfolgreich in diesem Genre. Ich möchte hier für die missverständliche Behandlung der niederländischen Renaissanceliteratur nur das Beispiel zweier Autoren anführen, mit denen Lademacher sich ausführlicher auseinandersetzt: Jacob Cats und Joost van den Vondel.

Jacob Cats wird – in Anlehnung an das kritische Urteil des 19. Jahrhunderts – als moralisierender „Volkserzieher“ betrachtet, dessen literarische Fähigkeiten nicht über eine gewisse Hausbackenheit hinausgehen. Man sollte sich jedoch vor Augen führen, dass das Cats'sche Bildungsprogramm weit anspruchsvoller war, als es seine ironischen Kritiker wahrhaben wollten. Die 1996 erschienene Studienausgabe seiner Emblemsammlung *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden* [1627, ursprüngliche Ausgabe 1618] von Hans Luijten zeigt sehr eindrucksvoll, wie Cats die verschiedensten antiken wie zeitgenössischen Quellen seinen Bildungszielen dienstbar macht. Sein Werk richtet sich dabei an den „ganzen Menschen“ – übrigens in beiderlei Geschlecht! –, wie die dreiständigen Embleme mit ihrer Orientierung auf das Liebesthema für die Jugend, die politische Moral für die in den verschiedenen gesellschaftlichen Funktionen Tätigen sowie die biblische Auslegung für diejenigen, die das Lebensende vor Augen haben, nahelegen. Die Aufschriften der Embleme in lateinischen, französischen und niederländischen Versen verdeutlichen noch einmal die Orientierung an der antiken wie der zeitgenössischen europäischen Tradition, die somit für den niederländischen Leser aufbereitet wird. Gleiches gilt für andere Werke des Dichters wie *Houwelick* (1625) oder *'s Werelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh* (1637). Diese monumentale Sammlung biblischer, klassischer und renaissancistischer Verserzählungen nimmt sich des Ehethemas an, dessen sowohl theoretisch-philosophische wie praktisch-politische Ausarbeitung für Cats ein zentrales Anliegen war. Zugeeignet ist der *Trouingh* einer später in ganz Europa berühmten, gelehrten Dame, nämlich Anna Maria van Schurman. Der bildungspolitische Anspruch dieser Cats'schen Schriften kann demnach nur als elitär bezeichnet werden, ihre Popularität bis weit ins 18. Jahrhundert hinein zeigt die große Wirkung des europäischen Humanisten Cats, die übrigens nicht auf die Niederlande beschränkt blieb. Denn die Novellen des *Trouingh* waren beispielsweise auch im deutschen Kontext ungemein erfolgreich, bisher sind ca. 40 verschiedene Cats-Übersetzer identifiziert worden, die sich vor allem dieser Sammlung angenommen haben.

Joost van den Vondel wird von Lademacher vor dem dichotomischen Hintergrund seines Werkes „zwischen Freiheit und Religion“ (S. 540) behandelt. Auch er kann jedoch offensichtlich nach Meinung des Autors nicht zum Tiefgang der niederländischen Literatur beitragen. Damit scheint bei Lademacher ein alter Topos wieder auf, der im Buch bereits als Ansicht des 18. und 19. Jahrhunderts eine Rolle spielt, nämlich die Ungeeignetheit niederländischen Denkens und Schreibens für die Wiedergabe der Tiefe menschlichen Empfindens. Gerade durch eine Figur wie Vondel sollte dieses Bild nuanciert werden. Wie die Forschung gezeigt hat, kann das Dilemma zwischen dem eigenen Urteilsvermögen, dem freien Willen auf der einen und dem für die menschliche Erkenntnis unzugänglichen göttlichen Heilsplan auf der anderen Seite als ein Hauptmotiv in Vondels Dramen benannt werden. Der Amsterdamer Autor, der als einer der wenigen europäischen Schriftsteller der damaligen Zeit die aristotelische Dramenpoetik umsetzt, schafft Figuren, denen in einem bitteren Erkenntnisprozess ihre individuelle Unzulänglichkeit vor Augen geführt wird. Vondel analysiert insbesondere die Handlungsbeschränkheiten weltlicher Machthaber, die sich gleichzeitig vor Gott zu verantworten haben. Gezeigt wird, wie vor allem die Sprache als Machtinstrument versagt und die – meist biblischen – Herrscherfiguren die Souveränität

über ihre Machtäußerungen und damit ihr fürstliches Handeln verlieren. Hierin tritt ein strukturelles Misstrauen Vondels jeglicher politischer Macht gegenüber zutage, das seine Stücke im niederländischen wie europäischen politischen Zusammenhang als exzeptionell erscheinen lässt.

Lademacher hat mit seinem Buch zweifellos ein Standardwerk geschaffen, das für die nächsten Jahre die Vorstellungen der deutschsprachigen Historiographie hinsichtlich der frühneuzeitlichen Niederlande bestimmen wird. Wie der Exkurs zur Literaturgeschichte jedoch verdeutlicht, ist es an der Zeit, gerade durch inhaltliche Werkanalysen – nicht zuletzt des Kanons! – vor dem Hintergrund der neueren kulturgeschichtlichen Erkenntnisse zur Schärfung und Nuancierung dieses Bildes beizutragen.

Berlin

Bettina Noak

Johannes Koll (Hrsg.): Belgien. Geschichte, Politik, Kultur, Wirtschaft. Münster: Aschendorff 2007. 351 S., kart., € 14,80.

Friso Wielenga / Markus Wilp (Hrsg.): Nachbar Niederlande. Eine landeskundliche Einführung. Münster : Aschendorff 2007. 390 S., kart., € 14,80.

Beide Bände gehen von der Annahme aus, dass bei deutschen Lesern generell wenige Kenntnisse über die beiden Nachbarländer Belgien und die Niederlande vorhanden sind. Dies zu beheben, ist das erklärte Ziel der Herausgeber, denen vor allem daran gelegen ist, ein möglichst vollständiges Bild des jeweiligen Landes zu zeichnen. Insbesondere für Belgien ist dies die erste derartige Darstellung, während über die Niederlande eine ganze Reihe von kurzgefassten Landeskunden existiert, darunter nicht wenige aus der Feder oder unter der Herausgeberschaft von Friso Wielenga.

Jedem Band ist eine knappe historisch-politische Einleitung vorangestellt, die allerdings im Falle der Niederlande nur das 20. Jahrhundert berührt, während die belgische Geschichte *vor* der Gründung des Königreichs wenigstens ansatzweise Erwähnung findet. Die Konzentration auf die Zeitgeschichte mag im Falle der Niederlande dem Umstand geschuldet sein, dass der Autor (Friso Wielenga) gerade auf diesem Feld ausgewiesen ist, während Johannes Koll, der den Beitrag über Belgien zu verantworten hat, bislang schwerpunktmäßig zum 18. und 19. Jahrhundert gearbeitet hat.

Die beiden Beiträge zum politischen System Belgiens und der Niederlande sind für den Leser besonders wichtig, zeigen sie doch, dass die staatlichen und gesellschaftlichen Strukturen ganz anderen Regeln folgen als in Deutschland. Vor allem der komplizierte Staatsaufbau Belgiens, der sich dem Außenstehenden nur schwer erschließt, wird plausibel erklärt und samt seiner inneren Widersprüche dargestellt. Im Niederlande-Band erhält das Haus Oranien zusätzlich eine eigene Darstellung, was angesichts der politischen Bedeutung des Königshauses (aber auch seiner großen Popularität) nicht weiter verwundert.

Auch Europa wird in beiden Bänden an zentraler Stelle behandelt, haben und hatten doch sowohl Belgien als auch die Niederlande einen maßgeblichen Anteil am europäischen Einigungsprozess. Mancher Leser mag erstaunt registrieren, dass in Brüssel nicht nur die zentrale der EU residiert, sondern dass in dieser Stadt in den Jahren zwischen den Weltkriegen die Europaidee überhaupt Gestalt angenommen hat.

Weitere Beiträge sind der Geographie, der Wirtschaft, den Medien und den Künsten gewidmet, wobei die belgische Literatur in allen drei Landessprachen berücksichtigt wird. Man kann darüber streiten, ob die deutschsprachige Literatur

quantitativ und qualitativ so bedeutend ist, dass ihr ein eigener Beitrag gewidmet werden muss, der vom Umfang her denjenigen über die französische und die niederländische Literatur kaum nachsteht. Fast scheint es, als habe der Herausgeber in diesem Fall dem Drängen der deutschsprachigen Gemeinschaft in Belgien nachgegeben. Auch war mir nicht ganz einleuchtend, warum die flämische Malerei des 15. Jahrhunderts im Band über die Niederlande berücksichtigt wird, während die belgische Kunst erst nach 1830 dargestellt wird. Aber solche Kritik wiegt nicht schwer, Angesichts der unbestreitbaren Qualität, die beide Beiträge auszeichnet.

So ähnlich sich beide Bände hinsichtlich ihrer Gliederung sind, so unterscheiden sie sich doch in mancher Hinsicht. Während der auf die Niederlande bezogene Band durchgängig mit Fußnoten versehen ist, die bekanntlich auf manchen Leser eine abschreckende Wirkung haben, präsentiert der Belgien-Band am Ende eines jeden Aufsatzes die weiterführende Literatur in Form einer kommentierten Bibliographie. Welchem Verfahren man den Vorzug geben sollte, ist wohl in erster Linie eine Sache der individuellen Lesegewohnheiten.

Das von Johannes Koll herausgegebene Buch enthält, anders als sein Pendant über die Niederlande, unter der Überschrift „Was man sonst noch über Belgien wissen möchte“ ein eher feuilletonistisch gehaltenes Schlusskapitel, in dem es um Comics und Kulinarisches ebenso geht, wie um Jacques Brel und den zeitgenössischen Tanz. Wenn man so will, werden hier auch touristische Interessen bedient, was mir nicht verwerflich zu sein scheint.

Beiden Herausgebern ist es gelungen, für jedes Thema den gegenwärtig besten Kenner resp. Kennerin zu gewinnen. Die Darstellungen sind durchgängig zuverlässig. Den meisten Aufsätzen gelingt es, die schwierige Balance zwischen Wissenschaftlichkeit und dem Bedürfnis des nicht vorgebildeten Lesers nach flüssiger Lektüre zu halten. Herausgekommen ist in beiden Fällen ein sehr empfehlenswertes Kompendium, das hoffentlich zur weiteren Beschäftigung mit dem jeweiligen Nachbarland anregt. Dass die Bände über die Landeszentrale für Politische Bildung in NRW bezogen werden können, wird ihrer Verbreitung sicherlich förderlich sein (www.lzpb.nrw.de).

Duisburg/Essen

Jörg Engelbrecht

Geert van Istendael: Mijn Duitsland. Amsterdam/Antwerpen: Atlas uitgeverij 2007. € 22,50

Het bekijken van goede portretten is altijd veelzeggend, vooral als het om een portret gaat dat jezelf afbeeldt, maar dan vanuit het perspectief van iemand anders. Geert van Istendaels boek *Mijn Duitsland* kan als portret van Duitsland worden beschouwd, dat het voor Duitse lezers mogelijk maakt om hun eigen land met andere ogen te zien. En dat leidt tot een verhelderende lectuur die zowel door instemmend knikken als door fronsende wenkbrauwen begeleid wordt. En natuurlijk vaak door een verbaasde glimlach, bijvoorbeeld als de voor Duitsers vanzelfsprekend bekende en in een woord duidelijke „Adventskalender“ voor lezers die niet met dit fenomeen zijn opgegroeid, nauwkeurig als „kalenders met luikjes die je open kunt klappen“ wordt beschreven.

Op het eerste gezicht lijkt Van Istendaels tekst een portret van Duitsland te geven dat uit talloze mozaïeksteentjes bestaat: het boek is ingedeeld in kleine, losse hoofdstukjes die over zo verschillende onderwerpen als „Schnaps“, „Pankow“ en „Linkspartei“ handelen. De bedoeling van al die hoofdstukken wordt in het aan de Duitse worstdiversiteit gewijde hoofdstuk „Worstparadijs“ duidelijk, dat volgens Van

Istendael als „miniatuurmodel van het grotere boek” kan worden opgevat: de beschrijving van de verschillende facetten leidt de lezers Duitsland binnen. Het boek lijkt de lezers dus verschillende wegen naar Duitsland te tonen, zonder starre patronen vast te leggen. Dit wordt ook benadrukt door het feit dat alle Duitse teksten naar het Nederlands zijn vertaald om de niet-Duitse lezers een eigen indruk van de tekst mogelijk te maken. De tekst laat de lezers ook de vrije hand bij de manier waarop zij het boek willen lezen: ze kunnen de hoofdstukken gewoon volgen in de volgorde waarin ze in het boek staan, maar kunnen ook een thematische keuze maken – aan het einde van elk hoofdstuk worden andere hoofdstukken aangewezen die qua onderwerp vergelijkbaar zijn. Deze benadering, die dingen bewust open laat, past goed bij een van de motto's van het boek, een citaat van Goethe, dat aanduidt hoe moeilijk het is om Duitsland precies te plaatsen: „Deutschland? Aber wo liegt es? Ich weiß das Land nicht zu finden...”

Hebben we dus te maken met een los in elkaar gezette verzameling aspecten die een portret vormen dat door iedereen op zijn eigen manier kan worden geïnterpreteerd? Niet helemaal. Op het tweede gezicht komen uit de chaotische opeenhoping kleurspatten wel degelijk structuren te voorschijn. Het eerste structurelement is makkelijk te bespeuren: de hoofdstukken zijn alfabetisch geordend en het zijn er precies vijftig. Dit kan als oppervlakkige en louter formele structuur worden opgevat. Toch laat het feit dat de hoofdstukken geordend zijn, wel een behoefte aan structuur zien die beslist gevolgen voor de inhoud heeft. Waarom anders zou een boek over Duitsland dat zich diepgaand met de geschiedenis en de cultuur van het land bezig houdt, met een interview over „Zalm” eindigen? Hier is het geraamte waarin de thematische aspecten worden gevat, belangrijker dan de inhoudelijke keuze van thema's. Van Istendael maakt zelf ironische opmerkingen over het alfabetische keurslijf waarin hij zich zelf heeft geperst, als in de steden Xanten en Quedlinburg, die het voor de letters „Q” en „X” moeten ontgelden, opeens de dichter Klopstock en de componist Wagner respectievelijk het Nibelungenlied opduiken en het hoofdstuk in beslag nemen.

Het tweede principe dat de in dit boek verzamelde indrukken ordent, is de goed te onderscheiden vertelinstantie die de hoofdstukken verbindt. In elk hoofdstuk hebben we met een verteller te maken die duidelijk partij kiest en de dingen die hij vertelt als zijn ervaringen markeert. Geert van Istendael geeft het boek een goed waarneembare autobiografische tint, die de titel *Mijn Duitsland* al aanduidt. Dit leidt er aan de ene kant toe dat sommige hoofdstukken met verschillende levensfasen van de auteur in verband kunnen worden gebracht, zoals bijvoorbeeld de ontdekking van Hölderlins teksten of de rol die Bachs muziek in Van Istendaels jeugd speelde. In het eerste hoofdstuk vallen het alfabet en de chronologische volgorde zelfs samen omdat Aken tegelijk het begin van het alfabet en het begin van Van Istendaels indrukken van Duitsland is. Aan de andere kant beseft de lezer dat er een bewust persoonlijke keuze wordt gemaakt – zowel in de selectie van de onderwerpen als in de presentatie ervan.

Dat merken lezers bijvoorbeeld aan de voorkeur voor ambachtelijke vaardigheden zoals het produceren van kerstsieraden, klokken, molenmessen en het ophangen van keukenkasten, die de tekst heerlijk pretentieloos maken. Maar gelukkig hebben we te maken met een verteller, die over een omvangrijke kennis beschikt en meer dan goed aan de zo typisch Duitse „Bildungs”-eis voldoet. De lezer krijgt een geschiedenisles over zo uiteenlopende onderwerpen als de ontwikkeling van de deelstaat Beieren of de situatie van Duitsland na 1945 of hij wordt deskundig in de kunstgeschiedenis van *Das Panorama*, een gigantisch schilderij van de Oost-Duitse schilder Werner Tübke, ingewijd. Maar hij moet ook met de voorkeuren en de aversies van de verteller genoegen

gen nemen – het is zeker geen toeval dat het portret van de Turks-Duitse schrijfster Emine Sevgi Özdamar niet in de autobiografische geschiedenis van de verteller wordt geplaatst, want zij past niet bij zijn persoonlijke *Bildungs*-canon. Het hoofdstuk over „Gastarbeiterliteratur” (vandaag multiculturele literatuur genoemd) lijkt het tegenwicht voor de overige, klassiek westers-mannelijke en met de socialisatie van Van Istendael nauw verbonden schrijvers Brecht, Hölderlin, Tucholsky te moeten vormen.

Sommige onderwerpen die de auteur in het bijzonder aangrijpen, duiken steeds weer op: het verbranden van boeken, de kritiek op een kapitalistische globalisering of het communisme, waartegenover de auteur een ambivalente houding aanneemt. Maar deze kritische opmerkingen worden zo duidelijk als mening van de verteller gesignaleerd dat de lezer afstand kan houden. De stijl van het boek weerspiegelt de duidelijke positiebepaling voor of tegen de beschreven dingen. Vol passie laat Van Istendael de lezers meegenieten van zijn favoriete Duitse woord „Wunsch” dat hij zich en de lezers genoeglijk over de lippen laat rollen. Maar net zo goed moeten de lezers zijn vinnige opmerkingen over onderwerpen als het dragen van hoofddoeken, de tegen alle verwachting in slechte Duitse organisatie en niets voorstellende Duitse ideeën over zich heen laten gaan. Het boek staat dus tegelijkertijd vol van mooie beeldspraak en van polemieken. Zoals Van Istendael een boek van Emine Sevgi Özdamar (in een alweer treffende beschrijving) als een „licht zingende tekst” karakteriseert, zou men zijn tekst als een de ene keer zacht schommelende en dan weer hard krijsende tekst kunnen omschrijven.

Het derde structurelement van het boek is wat minder opzichtig, maar bij voortschrijdende lectuur niet te miskennen. Het betreft niet de formele indeling van het boek, maar de thematische keuze van de hoofdstukken en daardoor het karakter van het hier getekende Duitslandportret zelf. Al zijn de hoofdstukken zo uiteenlopend als onderwerpen als „Advent”, „Ems” of „Radibor” kunnen zijn, de lezer stuit, tenminste in woorden en halve zinnen, bij haast elk mozaïeksteentje van het Duitslandportret op een overheersend thema: de Duitse rampen, de Duitse misdaden, de pijnloze afgronden tussen 1914 en 1918, maar vooral die tussen 1933 en 1945. Al op de allereerste pagina valt de schaduw van de Tweede Wereldoorlog over de tekst: „Het woord oorlog viel, een ver, vervaarlijk woord”. Het geeft de richting waarin zich de hoofdstukken groeperen aan. Het valt bijvoorbeeld op dat in de talloze tekstgedeeltes over geschiedenis de negentiende eeuw, de oorlogen van de 20e eeuw en de DDR, die vaak in de context van de nazidictatuur wordt geplaatst, centraal staan. Personen en gebeurtenissen uit de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd zoals Friedrich Barbarossa of de Augsburgse confessie worden alleen maar vanuit het perspectief van de 19e eeuw beschreven. Het verbaast daarom ook niet dat negentiende-eeuwse begrippen zoals „de Duitse ziel” klakkeloos worden gebruikt, hoewel zij ouderwetse ideeën uit de romantiek over homogene, volkse naties transporteren. Niet te verontschuldigen is het in de Duitse geschiedwetenschap al lang tot een no-go-area behorende begrip „de macht grijpen” voor de machtsovername door de nazi's in 1933, omdat het grijpen van de macht een soort hulpeloosheid van de overige partijen, waarvan menigeen actief tot de groei van de nationaal-socialistische macht heeft bijgedragen, suggereert.

Tegen de achtergrond van de overheersende thematiek van het nationalisme en de oorlogen springt ook het tweede motto van het boek in het oog, een citaat van Heinrich Heine dat de begaafdheid van de Duitsers plaatst naast het feit dat zij het kruut zouden hebben uitgevonden. De spanning die hier wordt opgeroepen wordt nog duidelijker in het hoofdstuk „Joden” waar er nog een keer op wordt gewezen hoe onbegrijpelijk het is dat „de grootste cultuurnatie ter wereld” zo veel mensen heeft

vermoord, of in het hoofdstuk „genie” dat de Duitse gruwelen contrasteert met het veronderstelde Duitse „genie” in technische dingen. Samengevat luidt deze observatie in de tekst over het monument voor de vermoorde Joden van Europa in Berlijn: „Sinds de Joden vermoord zijn, stinkt Duitsland. Het stinkt overal, het stinkt ten hemel, dit mooie land, dat geschapen was om roemers koele wijn te drinken met zicht op de meanders van een glinsterende stroom, om pittige rookworsten te knakken en grote frisse pullen bier achterover te gieten onder de lindebomen achter die huizen.”

Hier duikt het op, het Duitse schrikbeeld, de schrikwekkende reus met de januskop – aan de ene kant de geweldige culturele kracht, en aan de andere kant het mensen verslindende monster. Al is er nog zo veel fascinatie, nog zo veel vriendelijks in het ene gezicht, het kan nooit de afschuwelijke grijns op het achterhoofd te niet doen. Je zou deze binariteit willen ontvluchten, je zou hopen dat het beeld van „Duitsland” daadwerkelijk uit duizenden facetten zou kunnen bestaan die je niet samen kunt vatten. Maar misschien kan dat niet, misschien moeten de stukjes steeds weer in deze twee stromen van goed en kwaad ondergaan, misschien kan dit land door de catastrofe die het zelf over zich heeft geroepen nooit meer aan het contrast van *Denker* en *Henker* ontkomen. Van Istendaels boek tenminste laat de tegenstelling van een land met zo veel sympathieke, ingenieuze en geleerde eigenschappen aan de ene kant, en de onvoorstelbaar gruwelijke, *menschenverachtende* misdaden van de Tweede Wereldoorlog aan de andere kant niet los.

Door deze ondragelijke spanning moeten wat te makkelijke interpretaties verontschuldigd worden. In het hoofdstuk over de befaamde Duitse snelweg bijvoorbeeld lijdt het tempo van de auto's blijkbaar tot te snelle conclusies: achter het Duitse geraas wordt „het faustische” gezocht dat de chaos achter de „ijzeren discipline” in Duitsland moet verbeelden. Dat soort overdrijvingen wordt door gedifferentieerde betogen, bijvoorbeeld over de joodse chemicus Haber, die het in de Eerste Wereldoorlog gebruikte gas uitvond, gecompenseerd. Ook het hoofdstuk over de Duitse verzetshelden, die ondanks hun onmetelijke verdiensten door menig Duitser toch maar als „Tropfen auf den heißen Stein” in het nationaal-socialistische Duitsland worden beschouwd, laat zien dat Van Istendael niet met Duitsland af wil rekenen. Toch blijft het boek in de Denker-Henker-binariteit steken en tekent de auteur zijn Duitsland bijgevolg in sterke zwart-wit contrasten. Gezien de onoplosbare en nooit eindigende spanning tussen twee tegengestelde polen lijkt het in dit boek beschreven Duitse worstparadijs dus ook op een heel andere manier de structuur van Van Istendaels boek over Duitsland aan te duiden: Duitsland is een worst en zoals het in een bekend Duitse liedje luidt: „Alles hat ein Ende, nur die Wurst hat zwei...”

Münster

Beatrix Van Dam

Renate Loos: Deutschland zwischen „Schwärmertum” und „Realpolitik“. Die Sicht der niederländischen Kulturzeitschrift *De Gids* auf die politische Kultur des Nachbarn Preußen-Deutschland 1837–1914. Münster: Waxmann 2007. 273 S., geb., € 38,00. [Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Bd. 17]

Mittelpunkt der Untersuchung ist die 1837 gegründete Kulturzeitschrift „*De Gids*“, die als niederländisches Kulturmonument gelten kann, in welchem bis in die Mitte der Sechzigerjahre des vorigen Jahrhunderts ein „Bild von der politischen Kultur der Deutschen“ gezeichnet wurde. Die Verfasserin geht von exakten Definitionen aus; sie

setzt sich besonders mit der Interdependenz der Begriffe „Fremdbild“ und „Selbstbild“ auseinander, um das aktuelle Deutschlandbild der Niederländer umreißen zu können.

„Dass sich dieses Bild schon im 19. Jahrhundert geformt hat“ ist die Hauptthese der historisch und philologisch bedeutsamen Arbeit von Renate Loos. Die einzelnen Facetten des Bildes, das die Autoren der Zeitschrift *De Gids* ... von Deutschland und den Deutschen vermitteln, lassen sich an „Schlüsselwörtern“ festmachen. „Dweeperij“ ist ein solches mit der Konnotation „Überspanntheit“, „Schwärmerei“ und „gefährliche Wirklichkeitsfremdheit“. Auch „Gemoedelijkheid“ ist ein schillernder Begriff, der nicht nur treuherzige Ergebenheit gegenüber der Obrigkeit meint, sondern auch Naivität und intellektuelle Schlichtheit im Sinne des „goedige duitsche Michel“ bezeichnet.

Die Autoren von *De Gids* „machen aus ihrem Überlegenheitsgefühl keinen Hehl, denn sie wissen sich selbst auf der Seite der Moderne und die Deutschen auf der Seite des Gestrigen“ (S.255). Die vorliegende Arbeit ist eine hervorragende Studie zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, die Gegenwärtiges aus niederländischem Kulturempfinden des 19. und 20. Jahrhunderts verstehbar macht. Sie regt zur Weiterarbeit an (z. B. bei Friedrich Wilhelm IV. besonders zu dessen Visionen vom evangelischen Bistum Jerusalem und von einem Judenstaat in Palästina). Was in den Niederlanden bei allem Wechsel der Probleme bleibt, das ist die Furcht vor einer Aggressivität des grossen Nachbarn.

Das Literaturverzeichnis belegt die umfassende Basis der vorliegenden Untersuchung, die allen, die um eine gute europäische Nachbarschaft besorgt sind, hilfreich ist.

Dortmund

Fritz Hofmann